

Олександр Галенко

Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: до питання про східно-західні впливи на Україні в XVI—XVII ст.*

Парадокси козацької ідеології та проблема східного впливу в лицарській символіці українського козацтва.

Лицарство як військова сила була в Європі явищем мертвонародженням. Але лицарські інститути й культура, яка поміж XI та XVIII ст., а, можливо, й пізніше, надала їм престижу, проявили себе одним з найпотужніших двигунів процесу самоусвідомлення середньовічної людини.¹ Тому навіть реальний занепад лицарства не знищив лицарські ідеали, навпаки вони породили масу вульгаризацій первісної лицарської ідеї навіть після занепаду лицарства,² які висували стани з сильними соціальними амбіціями. Одним з прикладів цього суспільного явища є українське козацтво.

Лицарські ідеали лягли в основу корпоративної ідеології та ментальності українського козацтва. Саме під виглядом лицарських амбіцій вирости його претензії на утворення окремого стану у польсько-литовській державі. З цими претензіями повстала відповідна ідеологія, починаючи від політичних міфів XVI ст. про сарматське чи хозарське походження, роль *antemurale* — заслону християнського світу від мусульманського, до ідей православ'я, козацької держави, злуки з Московією, з конституцією Пилипа Ор-

лика та іншими, що розвинулися у XVII—XVIII ст. Та на відміну від державницьких шукань і політичної тактики козацтва, хоч як це дивно, його лицарські ідеали не стали поки що предметом наукового дослідження. Літературознавство, на відміну од історіографії, хоч і давно вже звернуло увагу на лицарські сюжети у польській та староукраїнській поезії XVI—XVII ст., проблемою реконструкції власне лицарського етносу українського козацтва не займається. Так що корпоративна ідеологія та ментальність верстви, яка докорінно вплинула на українську історію, залишаються непізнаними. Потрібно визначити основні елементи даної ідеології, їхнє походження, специфіку у порівнянні з лицарською ідеологією в інших ареалах Заходу й Сходу і, нарешті, їхню еволюцію. Замість наукового вивчення ця сфера минулого перебуває в полоні старих та нових міфів, як правило, романтичного забарвлення. Зрідка, правда, згадується про такі явища в козацтві, що суперечать ідеалізованим уявленням про нього, а, отже, дають матеріал для створення повноцінного уявлення про суспільно-економічні ідеали. Маються на увазі й суто добичницькі (читай: розбійні) експедиції козаків, і їхні союзи з османами та кримськими татарами, і поширення серед козаків певних форм невілляництва. Проте ці негативні прояви козащини відносяться до нетипових, тож романтичні постулати типу “Козацтво — це щось на зразок західноєвропейського лицарського ордену, заслон від турецько-татарського геноциду”, залишаються в основному непохитними.

Висунута козацтвом ще у XVI ст. ідея *antemurale* від османів з татарами, що досі є наріжним каменем романтичних конструкцій

* Стаття є доопрацьованим варіантом доповіді, виголошеної на міжнародній науковій конференції “Семантика образу в культурі середньовічної Європи: Схід — Захід” (Київ, 30 вересня — 3 жовтня 1996 р.), але є частиною ширшого і поки що не реалізованого плану досліджень образу турків та татар в українській середньовічній свідомості. Своїми заняттями в цій галузі я зобов'язаний багатьом своїм колегам, насамперед Н. Яковенку та О. Толочку, спілкування з якими завжди було стимулюючим до продовження цієї роботи.

минулого українського козацтва, це чистий історичний парадокс. По-перше, з погляду історичних реалій, тому що османи, незважаючи на козацький заслон, зробили-таки з України головне джерело невольників для своєї імперії приблизно з сер. XVI до кінця XVII ст.³ По-друге, саме з початку XVIII ст., відколи вивіз невольників з України почав вщухати, зникає також ідея *antemurale*, адже запорозьке козацтво знаходить собі притулок у Кримському ханаті з 1709 до 1734 р. Більше того, Пилип Орлик, творець ідеї української державності, не тільки проголошує в своїй “Конституції” Кримський ханат гарантом української держави, а ще й твердить (у латинському варіанті “Конституції”) про зв’язки симпатії (*sympathico amoris nexu*), що існували між українським та кримським панствами.⁴ Численні козацько-кримські союзи, починаючи з 1620-х рр. нагадують, що Орлик мав вагомі аргументи для такої заяви.

Виходить, що симпатичний образ козацтва як європейського лицарського ордену, який протистоїть східному варварству, не має задовільного наукового обґрунтування. Постає тоді питання, яка ж ідеологія забезпечувала можливість таких політичних поворотів, але разом і утримувала козацтво як стабільний соціальний прошарок. Очевидно, з’ясування східно-західних впливів в корпоративній ідеології козацтва могло б пролити світло на політичні коливання козацтва між Сходом і Заходом.

Зброя в системі елементів корпоративної символіки козацтва.

Важливим індикатором корпоративної ідеології є символіка. Як верства, що орієнтувалася на здобуття лицарського положення, козаки мусили розробити систему зовнішніх ознак, притаманних лицарському стану. Складовими корпоративної, а саме лицарської символіки в Західній Європі, яка нібито мусила служити взірцем для козаків, були герби та родоводи, зброя, одяг та зачіски, житло, церемоніал, коні та їхнє спорядження, їжа — словом усе, з чим було пов’язане життя лицаря, і що вирізняло їх як стан від інших. Спеціальне місце мали статути, символіка та ідеологія менших лицарських корпорацій — лицарських орденів. Вже з першого погляду видно, що далеко не всі названі елементи існували в козаків, а ті, що існували, часто вельми відрізнялися від західних аналогів.

Козацько-шляхецька геральдика, що виросла з тамгових знаків⁵ кочових народів Євразійського Степу, першою була визнана як запозичення зі Сходу.⁶

О. Толочко дуже влучно помітив якість метафору козацької держави — “Військо Запорозьке”, що міцно укорінилися в українському се-

редовищі.⁷ Вона, між іншим, якнайкраще втілює зв’язок лицарської корпоративної ідеології козацтва з його політичними претензіями. Але, крім того, ця метафора є яскравим симптомом східного впливу на козацьке лицарство. Вона була запозичена безпосередньо з Близького Сходу, де розквіт її популярності припадає саме на час повстання козацтва. *Орду*, слово надто відоме на Україні (тільки без пейоративних конотацій в XV—XVIII ст.) — служило метафорою держави у Кримському Ханаті, Османській Імперії, Сефевідському Ірані, державі Великих Моголів в Індії, у численних ханатах Середньої Азії й навіть у Китаї під правлінням маньчжурської династії Цинь. Це слово навіть дало ім’я мові урду. Північні та західні сусіди не мали цієї традиції. Але східний мотив поки що не був помічений.

Інші елементи також спеціально не досліджувалися. Можливо, це тому, що “східний” вигляд козаків взагалі ні в кого не викликав сумнівів. Д. Яворницький, який перший звернув увагу на козацькі символи в їхньому побуті, писав, наприклад, з приводу одягу: “Нема сумніву, що крій одягу запорізьких козаків, особливо високих капелюхів, широких шаровар, довгих каптанів та широких поясів, східного походження й запозичений ними від татар і турків”.⁸ При цьому він не побачив символічного значення зачісок, на які в першу чергу звертали увагу його інформатори. Саме чуби та чуприни в першу чергу слід вважати за спеціальну ознаку доблесті та родоводу, що походила саме від східного степового лицарства, яке дбало про родовід та знатність не менш пильно, ніж європейське лицарство. В часи Яворницького, можливо, було важко розпізнати це, а от для візантійців Пріска та Лева Диякона незвичний вигляд “оселедців” Аттілі та Святослава служив ясною відзнакою їхнього лицарства. Тим часом східне вбрання козаків у такій якості викликає чимало заперечень. Справді, запорожці намагалися в одязі копіювати європейців і тому порівнювали себе “з істими лицарями”, залишаючись в душі, мабуть, не дуже впевнені в цьому. Скоріше східні шати були звичайною здобиччю, і тільки їхня розкіш підкреслювала воєнну вдачу та щастя козаків.

Спеціального ж одягу чи ритуалу в одязі, крім розгульного чепурунства та пристрасті до червоного кольору, властивій східним воякам, козаки не виробили.⁹ Д. Яворницький ще згадає випадок, коли кримський хан нагородив козацьку старшину червоними каптанами, але козаки, схоже, були нечутливі до спеціальних тонкощів, вироблених ритуалом одягу в лицарських сусідів. От чому козацькі достойники вже наприкінці XVII ст., слідуючи за європейською модою,

залюбки давали зображувати себе у сталевих обладунках (хоча де-не-де проскочить портрет когось одягнутого у кольчугу, що було явно не по європейській моді¹⁰). Рядових же козаків з часом без жодних протестів взагалі переодягнули в однострої на московський лад.

В цей же час мусульманські, тобто східні суїди козаків — османи та іранці — міцно трималися свого вбрання аж до початку ХІХ ст. В епоху ж своїх перемог у світі вони взагалі відкрито зневажали трофейні лати європейських лицарів, в кращому випадку зберігаючи прив'язаність до власних кольчуг або пластинчастих доспівів. Їм подобалося малювати, як вбрані у розквітчані шовки турецькі наїзники імпозантно троцили своїми закривавленими мечами закутих у залізо європейських противників, яких вони часом і називали людьми з заліза, або російських генералів та їхні піхотні каре. Отож, не схоже, щоб козаки “запозичили” від турків їхній одяг разом з властивим йому значенням “турецької” доблесті. Так само, як вони не перейняли від своїх західних колег тої символіки одягу, якою просякнута європейська куртуазно-лицарська література і двірський етикет знаті.¹¹ Словом, одяг не став відзнакою лицарства для козаків, і вони ставилися до нього більш-менш байдуже.

Варто для порівняння нагадати, що витонченіше і менш практичне європейське лицарство в епоху розквіту куртуазної культури, коли запозичило зі Сходу розкішні килими та намети, ввело їх до кола обов'язкових відзнак лицарськості і розробило відповідний ритуал їх вживання, прикрашання і т. п. Варто згадати легенду про Тімура, як він нібито кольором свого шатра натякав обложеному в якомусь місті супротивникові, яка доля очікувала на того: сидючи перший день облоги під білим наметом, він давав знати про свою готовність іти на милість, коли ж намет його був червоний — це обіцяло обложеним кров за їхню впертість, і вже чорний намет означав лише безумовне спустошення і цілковите знищення.¹² Та європейське походження цієї байки, що її переповідає Сафонович, не підлягає сумніву з огляду на використання в символіці цього епізоду класичної для європейської середньовічної культури тріади кольорів — білого, червоного й чорного, яка була невласлива Сходові.¹³ Так що східні запозичення в культурі західноєвропейського лицарства творчо освоювалися і свідомо вводилися в його ритуальну систему на тих самих правах, що й місцеві винаходи — французька мода, елементи захисного озброєння тощо. Практичні козаки, менш стурбовані ритуалом, очевидно, мало займалися ним, коли йшлося про другорядні для степового побуту речі. Інша річ — зброя.

Зброя, як станова відзнака, мала найбільше підстав для освоєння лицарською ідеологією, адже лицарський стан виділявся з поділу суспільства на збройних та простолюднів (*milites et rustici*), що потім переріс на тричленний поділ (*oratores, bellatores, laboratores*) при незмінному стані озброєних воїнів — *bellatores*. Чільне місце в лицарському стані повсюди займав меч, шабля. Причому очевидно, що в процесі свого формування лицарство як панівний стан мусило обрати собі за ознаку найдорожчий вид зброї, яким і на Заході, і на Сході завжди був меч. Тому і там, і там меч чи шабля однаково належали до справжньої, “чесної”, благородної зброї. Навіть поява вогнепальної зброї, яка врешті-решт поклала кінець класичному лицарству, не похитнула ідеологічного значення меча. Навпаки, він підносився вище рушниці чи пістолета, об'явлених, як скаже Аріосто, машинами проклятими й підлими. Не були лицарською зброєю й дешеві і через те доступні нижчим станам такі види холодної зброї як списи, ножі, келепи й сокири (хоч останні були страшною зброєю, часом набагато ефективнішою за меч) тощо. Як відомо, козацтво сповна віддало шану мечеві, чи то власне шаблі. Їй присвячено чимало висловів, оспівувань.¹⁴ Виняток практичні козаки зробили тільки для келепа та булави. Булава, як відомо, стала найважливішою відзнакою влади, замінивши скіпетр або жезл. А келеп став одним з улюблених об'єктів козацьких симпатій, про який вони “ніжно” казали, що він лише “торкає” ребра ворога.

Лук та рушниця як лицарські відзнаки українського козацтва виглядають вкрай дивно на тлі збройної символіки західноєвропейського лицарства. Саме лук є важливим елементом на портретах української козацької старшини. Одним з найвідоміших є портрет Байди Вишневецького (мал. 1). На портреті він тримає лівою рукою шаблю, якої майже не видно, а правою — лук з поставленою на тятиву стрілою. Про невідповідність зображення легендарного Байди з луком свідчить і широко відома народна дума про нього, в якій розповідається про те, що він розправився зі своїми катами луком та стрілами. Малюнки й картини ХVІІ ст. дають зображення лука на портретах інших козацьких лицарів: Петра Сагайдачного (відома гравюра при вірші на честь гетьмана, складеному К. Саковичем) (мал. 2), житомирського старости Семена Дениска, інших. З луком зображено козака на заставках карт України Г. Боплана (мал. 3). Багато зображень лука та стріл в українській геральдиці¹⁵ (мал. 4—7)*, так що вони є одними з

* За надання цих ілюстрацій автор щиро вдячний Т. Лютій.

Мал. 1. Дмитро Вишневецький (Байда). Картина невідомого художника XVIII ст.

найпопулярніших фігур. Складається враження, що якби українська геральдика розвивалася самостійно, лук із стрілами посіли б у ній місце почесних геральдичних фігур, як меч або шабля. У західноєвропейській геральдиці лук зустрічається нечасто і посідає відповідно місце “низького” знаку.¹⁶

Лук постійно присутній у батальних сценах, що зображувалися в староукраїнській поезії.¹⁷

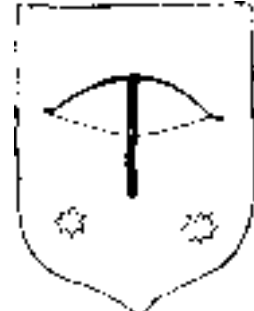
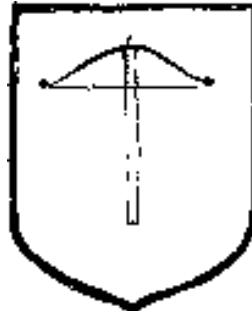
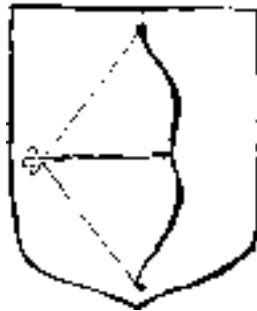
Мал. 2. Гетьман Сагайдачний. Малюнок з “Вірша на жалосний погреб гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного...” К. Саковича, 1622 р.

Рушниця також займає важливе місце в козацькій символіці. Досить сказати, що озброєний рушницею козак став офіційним гербом Війська Запорозького — лицарської корпорації козаків. Козака з рушницею бачимо й на прапорах сотень, печатках та просто на портретах козаків. Та найяскравіше символічне значення рушниці як лицарської, навіть богатырської зброї проступає в козацьких думках. У класичній лицарській думі про козака Голоту, записаній наприкінці XVII ст., показано, що важливим елементом козацького лицаря, окрім доброго коня, пишних шат,¹⁸ є його ясна зброя, що включала “пицаль семип’ядную”.¹⁹ Таким чином, рушниця також міцно пов’язалася з образом козака — як символічним, так і реальним.

Мал. 3. Зображення козака на заставці до карти Г. де Боплана

Мал. 4. Герб “Куша з відмітою”, який вживався в польській геральдиці для вихідців з татар. Зауважимо, що слово “куша” в назві цього герба означало лук, а не арбалет.

Мал. 5. Куша на гербі Хоткевичів, 1552 р.

Мал. 6. Герб Лубенського полковника, 1670 р.

Мал. 7. Герб київського магістрату, 1762 р.

Але серед геральдичних знаків рушниця, на відміну од гармат та гарматних ядер, не зустрічається. Загальноприйнята геральдика не визнавала рушницю. Це, напевне, відповідало символічній характеристиці вогнепальної зброї, як “нечесної”, “підлої” (хоч і дорогої!), яка була притаманна багатьом народам світу.²⁰ Тут маємо численні приклади. Крім відомого вислову з приводу вогнепальної зброї, порівняно з холодною типу “пуля — дура, штык — молодец”, існують інші фразеологізми, також і в українській мові, які відносять два види зброї до різних оціночних площин: з кулею пов’язані негативні конотації (“дістати кулю в лоб”), тоді як зі штыком — позитивні (“здоровий як штык”). Саме собою напрошується пояснення, що коли меч, як символ лицарства був реально переможений мушкетом, який до того ж за правилами вживання абсолютно не відповідав правилам лицарських поєдиноків, то негативне ставлення й навіть зневага до вогнепальної зброї в словесності рекомпенсувала її перемогу в дійсності. На Сході, принаймні, у Східній Європі, змагання вогнепальної та холодної зброї мало такий самий культурний ефект. Кримський хан Мегмед Герей IV у 1660 р. писав московському цареві Олексію Михайловичу: “Бог не любить хвальків. Якщо ви пишаетесь своїми рушницями та гарматами, то ми покладаємося на Бога, який створив

цей світ з нічого”²¹. Ясно, що в цьому випадку рукою Мегмед Герей, чингізіда, отже справжнього східного лицаря-войовника, водила його лицарська пиха.

Отже, існує явна розбіжність знакової системи лицарської символіки в Західній Європі, на яку нібито мусили орієнтуватися козаки, та символіки козацької. А у випадку з рушницею її місце в козацькій символіці не відповідає ні західному, ні східному лицарському етосу. Це й вимагає пояснення, звідки й чому в український козацький епос прийшло надання луку та рушниці символічного значення як лицарської зброї.

Лук як зброя і символ східного лицарства.

Neves-i tir u keman çikmadI dilden asla
Navek-i gamze-i dildüz ile ebru yerine²²

(Газі-Герей II Бора)

Ой, щоро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок тугесенький.
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок.

(Українська дума про Байду)

Підходячи з максимальною об’єктивністю до питання про запозичення в Україні лука звідкись зі Сходу, ми неминуче стикаємося з питанням, що ж таке є Схід для України в широкому контексті?²³ Стосовно нашої вузької проблеми, воно також стоїть досить гостро, бо історичні факти, як вони відомі сьогодні, ставлять нас перед реальністю, що так зване східне лицарство в образі стріляючих з лука вершників зародилося на прадавній Україні.

Відтак стає загальноприйнятною ідея, що український степ, де було вперше приручено коня і розвинулася їзда верхи²⁴, став одним з ареалів, де повстало кочове скотарство, звідки, вірогідно, воно поширилося по всій степовій Євразії. В усякому разі перші — завдяки Геродотові — відомі історії кочові скотарські спільноти кімерійців та скіфів мешкали саме тут²⁵. Відповідно, український степ став одним з

Мал. 8. Мініатюра з книги «Історія Олександра» Жана Воклена, кін. XV ст.

центрів розвитку культури степового воїнства з його двома основними бойовими засобами — конем та луком, яке стало взірцем в усіх кутках Ойкумени, куди заносило кочовиків. Ці контакти спричинили воєнні революції всюди, хоч би куди засягали виправи кочових скотарів. Приблизно у XVIII ст. до н. е. лучники на колісницях з'явилися у передній Азії, у XVII ст. до н. е. «пастушачі царі» — гіксои, як їх називали єгиптяни, завойовують Єгипет, з XVI ст. до н. е. починається завоювання Індії аріями, з XIII ст. до н. е. колісничі з лучниками з'являються в Китаї.

Друга воєнна революція прийшла із вторгненням кімерійців та скіфів із Надчорномор'я у Закавказзя у VIII ст. до н. е. Цього разу степовики приїхали вже верхи на конях. Першими оцінили переваги нового роду війська асирійці, які завели в себе за часів правління Тіглатпаласара III (745—727 рр. до н. е.) кавалерію. І хоч як незграбо не виглядали асирійці у своєму довгополуму вбранні верхи на конях у порівнянні із розкутою посадкою в сідлі скіфів, навіть така кавалерія зробила Асірію переможною й дала змогу провести широкі завоювання і створити першу в історії імперію. Ця друга воєнна революція, спричинена степовиками²⁶, так само набула світового масштабу. З Передньої Азії кочові скотарі під кінець IV ст. до н. е. привели кавалерію в Китай. Ву-лінь (правив у 325—398 р. до н. е.), правитель царства Хао, був першим китайцем, котрий завів у себе кавалерію. Тільки на відміну од дещо зарозумілих від своїх перемог асирійців, китайці, скуштувавши лиха від своїх кочових сусідів, набагато уважніше копіювали їхній досвід і перейняли в них також одяг степових воїнів,

включно із зручними для їзди верхи штанами, поясними пряжками та корисними для управління військом під час бою капелюхами з трихвостими плюмажами²⁷. В результаті асирійців уже через якихось сто з гаком років перемогли більш вправні кавалеристи скіфи та мідійці разом із Нововавілонським царством, а Китай, навпаки, не тільки сам став панівною військовою силою на Далекому Сході, наводячи жах на кочовиків аж до самого Каспію, але й багато в чому служив для них взірцем держави та культури і завдяки цьому пережив не одну чужоземну династію, включно з монголами та маньчжурами.

Наступні дві з половиною тисячі років — аж до громадянської війни в Росії — на бойових полях Євразії, крім Західної Європи, беззаперечне лідерство утримувала легка кавалерія степовиків та масові кавалерійські з'єднання. Як можна легко побачити, з усіх видів зброї саме лук був основною і найефективнішою зброєю степових вершників. В XIX столітті на зміну лукові прийшли пістолети. Важка кавалерія брала в Азії гору лише за гетайрів Олександра Македонського та парфянських катафрактаріїв. Монголи і турки, особливо османи, хоч і мали часом важку кавалерію, але вона, на відміну од Західної Європи, мала дуже обмежені функції — переважно для знищення вже відступаючого супротивника. Верхові лучники продовжували дошкуляти навіть озброєним вогнепальною зброєю військам європейських держав ще у XVIII ст. Кримськотатарська кавалерія до самого завоювання Криму Російською імперією у 1771 р. успішно утримувала кордони не тільки Кримського ханату на Україні, а й свого сюзерена — Османської імперії, у Подунав'ї проти першокласних європейських армій.

Тільки у Західній Європі воєнний розвиток завжди тримався іншого, аніж у степу чи Близькому Сході шляху. Ліси, які не становили жодного інтересу для кочовиків з погляду поширення на них своєї влади, позбавили Європу загрози завоювання степовими кіннотниками і залишили незаперечний пріоритет за ближнім боем, а відтак і за холодною зброєю. Тому в Європі кавалерія від самого початку, який пов'язується з гальштатською культурою, обрала своєю головною зброєю спис та меч разом з важким захисним озброєнням. Щоправда, знайомство з луком внаслідок контактів з Близьким Сходом та його широке воєнне застосування мало місце і в Європі. Римляни застосовували його проти варварів, англійці — проти французів у Сторічній війні — і з тим самим результатом, що й на Сході. Проте, ані римляни з їхньою дивною технікою стрільби з лука (вони натягували тятиву лука до грудей, а не до плеча), ані англійці з їх-

Мал. 9. Мініатюра із зображенням битви з книги “Іскандер-наме” Ахмеді, 1689 р.

Мал. 10. “Скіфський постріл” турецького вершника.

нім простим і тому довгим незручним луком (а не досконалішим складним луком, відомим на Близькому Сході принаймні з середини II тис.

до н. е.) так і не дістали над своїми суперниками беззаперечної переваги і, зрештою, зазнали поразки. Арбалети, запозичені безпосередньо зі Сходу, широко застосовувалися в Європі, але назавжди залишилися там підлою зброєю. Отже, в цілому холодна зброя та важке озброєння, а з ним і західноєвропейське лицарство, панували в Європі весь час, поки в Азії панував лук та легка кіннота.

Відповідно до способу ведення битв символи військових станів та воєнної доблесті були різними. Хоч би який не взяти сюжет — битву, облогу фортеці, полювання — всюди різниця східного й західного впадає в око з першого погляду. На мал. 8 та 9 дві мініатюри до одного й того самого сюжету — битви Олександра Македонського — єдиного воїтеля, який правив за взірць справжнього лицаря як на Заході, так і на Сході. На мініатюрі з книги Жана Воклена “Історія Олександра”²⁸ битва показана як фронтальна атака закутих у панцирі лицарів, що орудують важкими списами та мечами. А на мініатюрі з Іскандер-наме (в перекладі теж “Історія Олександра”) — з відомої, але довжелезної та несмачної, за висловом академіка А. Кримського, поеми турецького поета кінця XIV — початку XV ст. Ахмеді, з книги 1689 р.²⁹ битва показана у типовому степовому стилі: одні нападають, а відступаючи, не спиняючи коней, вражають своїх супротивників стрільбою з лука. Цей спосіб описав ще Геродот.³⁰ Звичайно, що і сцени полювання на хижих звірів зображують європейських лицарів з мечами, навіть не зі списами — як св. Георгій полював на дракона. Східний же аналог св. Георгія, Бахрам-Гур, принаймні на мініатюрах до XVI ст. долає дракона стрілами.³¹

А от що справді дивує, так це те, що східні лицарі навіть при штурмі міст не злізали з коней і обстрілювали обложених з луків, як на звичайному полі бою, а вже дертися на стіни належало простим пішим воїнам, як і в Європі (мал. 11).³² Подібну ж сцену можна побачити і на мініатюрах зі Східної Європи (мал. 12).³³

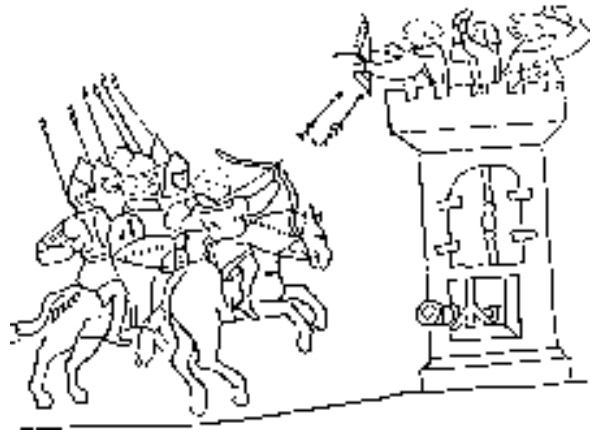
Відповідно до основної зброї й тактики, застосовуваної на Сході, східне лицарство винайшло свої види воєнних вправ, з яких найпопулярнішими були ті ж таки вправи з луком або кидальними дротиками. Так звана *рамі аль кабак* — стрільба в кабак була дуже популярною і серед османів, і серед єгипетських мамлюків (за походженням — надчорноморських степовиків), які дали цій грі таку гібридну арабо-турецьку назву.³⁴ Лицарська гра з дротиками називалася *джірід*.

Тип східного лицаря в образі вершника надовго затримався і в державах, які по суті не мали вже нічого спільного зі степовими імперіями —

Мал. 11. Облога міста, 1310 р.

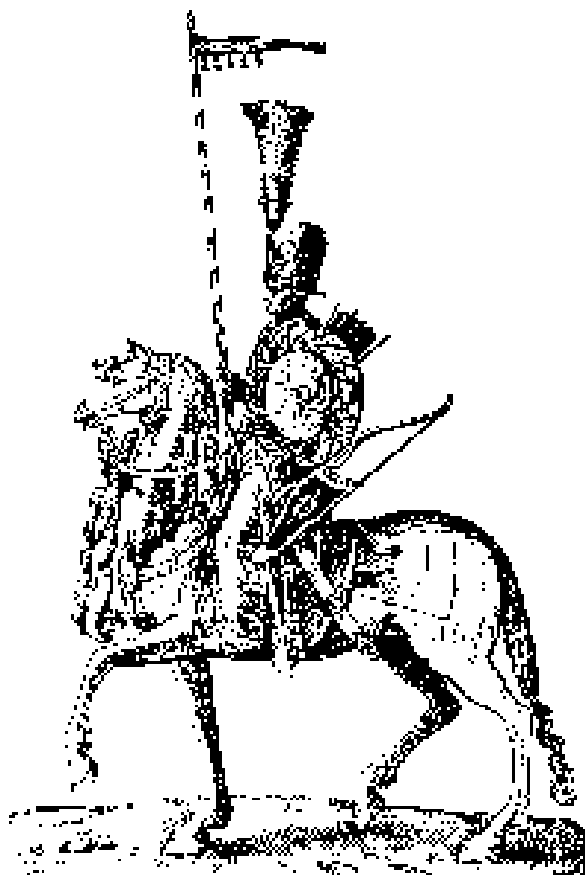
в Османській Державі, Сефевідському Ірані, в мамлюків Єгипту. Так, в Османській імперії, яка створила одну з найпотужніших в історії світу армій, сіпаги, тобто, умовно кажучи, османські феодалі, обов'язково малювалися в Європі з луком та стрілами (мал. 13).³⁵ Щоправда, на той час турки вже почали нехтувати мистецтвом стрільби з лука. Проте ревнителі старих добрих традицій вперто вважали за потрібне продовжувати тренувати елітне яничарське воїнство, що мало шанси поповнювати лави сіпагів, у стрільбі з лука. Так, автор трактату про яничарський корпус початку XVII ст. бідкався, що в яничарів через казнокрадство командирів, які привлашнювали собі гроші на утримання тирів для стрільби з лука, не залишилося покладистості в стрільбі з лука.³⁶ Але аргумент його досить цікавий, мовляв, той, хто завів такий тир, зробив це заради того, щоб яничари навчалися стрільбі з лука.³⁷ Ці слова звучать трохи невпевнено і свідчать про те, що їхній автор справді критикував, тримаючись тільки за інерцією ще живучих ідеалів старого лицарства. Ще одним цікавим прикладом до характеристики живучості лицарської романтики в османських командирів є зауваження відомого османського історика Кятіба Челебі, котрий вважав недоречним аби флотські командири поводити себе, наче лицарі-герої, що б'ються з луком-стрілами в гущі кавалерійського бою — під час абордажу можна наразитися

Мал. 12. Облога міста, мініатюра з Кенігсберзького літопису.

на ворожу кулю. Його слова звучать звинуваченням лицарській зухвалості й на морі, й на землі: “І капудан-паша не виходить з галері і, щоб вести війська, посилає своїх командирів. А щоб самому, сівши на човен, тиняться з луком-стрілами, — то це суперечить каноніві. І крім того, небезпечно, коли під час бою командуючого немає на місці. Скільки поразок було від цього на землі і на морі!”³⁸ Попри всю драматичність османської риторики,³⁹ видно, що справжній дух степового лицарства ще довго не вивітрувався в Османській імперії.

Протилежне ставлення до лука в цей самий час спостерігається в Європі. Тут взагалі всяка кидальна зброя була не в пошані ще з античних часів, тому в лучники й пращники звичайно набирали союзників або конфедератів. Згадаймо хоча б про балеарських пращників у Карфагені та Давньому Римі. Так званий “скіфський” спосіб стрільби з лука і спосіб ведення битв, коли степова кіннота удавано відступала, а потім раптово нападала, був відомий вже від Геродота і викликав зневагу й презирство з боку греків та римлян, а потім європейців. “Скіфський” постріл Ксенофонта (пізніше, щоправда, він іноді називався парфянським) став синонімом підступності. Не викликаючи симпатії середньовічні зображення кентаврів, що стріляли з лука, обернувшись назад, також були інспіровані виглядом кінноти кочовиків. Що стосується репрезентації східного воїнства, середньовічні мініатюристи за великої подібності зображень воюючих сторін — так, що нерідко важко з першого погляду встановити хто є хто — обирали дві відмінні ознаки для “східняків” — це обличчя маврів та лук. Тому зображення перемог над східним воїнством дають нам приклади ще й знушального зображення лука. На картині кінця XVI ст. “битва під Оршею”, що зображає перемогу литовців над Москвою 1514 р., показано,

Мал. 13. Турецький сіпаг, європейська гравюра сер. XVII ст.

як московські війська тікають від литовців, покидавши на землю свої луки, що їх топчуть литовські коні (мал. 14). Зброя супротивника на землі завжди символічно підкреслювала триумф переможців, але в даному випадку особливо підкреслюється ще й “сарматське” презирство до “скіфів”-москалів.

Козаки так само сприйняли сарматський міф і самі не бажали бути зарахованими до скіфів (а їх так часто-густо називали не лише пихаті польські пани, а й заїжджі освічені іноземці, для яких “Історія” Геродота все ще залишалася авторитетним путівником в подорожах по Північному Причорномор’ю). І все ж таки у своєму лицарському ідеалі вони, як бачимо, ставили лук на почесне місце. Чи було це викликано прямими воєнними реаліями? Можливо, так. Проте важливіше, певно, було те, що тип воїна-вершника, який стріляє з лука, став у цьому географічному ареалі традиційним. Він тут, мабуть, виник, а пізніше реальні умови степового життя, включно з часом української колонізації, коли до культури кочовиків прилучилися й козаки, зробили його традиційністю такою тривалою.

Вершники, що стріляють із лука на ходу, були улюбленим сюжетом як для скіфського мистецтва (мал. 15), так і для мистецтва усіх країн Близького Сходу, куди поширився степовий спосіб війни (мал. 15а). Особливо слід відзначити мамлюків, які панували у Єгипті з 1250 до 1517 р. Як військова сила мамлюки повстали з невольників, яких привозили сюди переважно з Північного Причорномор’я.⁴⁰ Вони уособлювали чи не

Мал. 14. Фрагмент з картини “Битва при Орші”, 1514 р. Литовські вершники женуть московську кінноту, що покидала свою зброю — луки.

Мал. 15. Зображення полюючого вершника на золотій бляшці з кургану Куль-Оба, IV ст. до н. е.

найвищий ідеал східного лицарства, і навіть організаційно нагадували західноєвропейський орден. Мамлюцькі султани дбали про підготовку своїх лицарів за степовим зразком, для якого найголовнішими компонентами була їзда верхи на конях (*фурусійя*) та стрільба з лука (*рімайя*). Тут виникла найбагатша на Близькому Сході військова література з цих бойових мистецтв.⁴¹

Лицарська романтика Степу Північного Причорномор'я вабила й польських співців лицарства XVI—XVII ст., тобто ще “справжніх сарматів”,⁴² а пізніше навіть їхніх сучасних літераторів. З останніх чи не найвідоміший — Генрик Сенкевич іноді для підкреслення різнобічності лицарського таланту своїх героїв наділяв їх і вправним володінням стрільбою з лука: згадаймо хоча б пана Мушальського та Басю з “Пана Володийовського”.

Козаки тим більше не могли уникнути поезитизації лука як лицарської зброї. Саме степове життя змушувало переймати бойовий досвід та зброю степового супротивника. Це було особливо актуально, коли вихід у степ був приватною ініціативою, а, отже, годі було мріяти про самозахист вогнепальною зброєю — дорогою та важкодоступною. Лук-стріли були в умовах степу як з тактичного боку, так і з огляду на доступність інших видів зброї, особливо вогнепальної, найвигіднішою зброєю. Навіть стріли тут знаходилися під рукою, адже для їх виготовлення можна було користуватися тростинками з очерету: у дуже багатій колекції луків та стріл Військового музею в Стамбулі зберігається чимало стріл, зроблених з очерету. Про глибоку традиційність лука в Україні свідчать, як вже згадувалося вище, численні зображення лука на гербах та печатках, як приватних, так і магістратських. А ще разом з популярним в Степу видом зброї українці зберігали дуже довго і східну на-

зву лука та арбалета — *куша*.⁴³ Тому лук напевно був одним з найпоширеніших видів козацької зброї принаймні у XVI ст., і прихід у степ організованого війська не применшив спочатку значення лука як символу козацького лицарства.

Один з яскравих прикладів піднесення лука як символу лицарської доблесті дає “Епіцедіон” — поетичний панегірик князеві Михайлу Вишневецькому, складений на день його смерті 15 жовтня 1584 р. Взагалі автор намагається провести чітку символічну лінію між лицарським військом Вишневецького і татарським чи турецько-татарським військом. Звичайно, що лицарська сміливість, хоробрість, спритність, стійкість і навіть дисциплінованість,⁴⁴ протистоять хитрим, злим, ницим, а ще буйним, грізним, рухливим⁴⁵ — якщо йдеться про тактику — татарським зайдам-грабіжникам. При цьому автор намагається бути об'єктивним у ставленні до ворога, проводячи кілька разів думку про те, що фортуна в усіх однакова, й що “зрадлива нам усім доля випадає”,⁴⁶ а тому чимало гинуло в боях і “наших”. Реалістично описані місця битв, кількість учасників, тактика.⁴⁷ Але коли автор намагається символічно й образно протиставити війська одне одному, а саме — за видами зброї, то вдається до перебільшення. Він схильний образно протиставляти рушніці княжого війська татарським лукам:

“Ті лиш луки підняли — гримнули рушніці
Стріли хмарою летять, дим у небо звився,
Не один вояк з коня без душі звалився”.

(с. 26)

Мал. 15а. Мамлюцький вершник, деталь т. зв. Баптистерія Св. Луї, Єгипет, XIV ст.

Мал. 16. Османське військо в поході. На передньому плані показано піших яничар, озброєних рушницями. В центрі зображено самого султана в оточенні чотирьох лучників, також загін лучників крокує попереду нього. За султаном слідує верхи три джури-зброносці. Опісля вже йде кавалерія сіпагів.

Мал. 17. Султан Селім II стріляє з лука, мініатюра кінця XVI ст.

Татарські “стріли падають як дощ”, а княжі воєвки пускають “рясні кулі”.

(с. 31)

“Татарюги хмари стріл на людей пускають, Гострі стріли з посвистом з луків вилітають, Та від наших влучно б’ють довгіі рушниці”.

(с. 33)

Проте в одному випадку він все ж таки згадує, що “Наші з луків та рушниць турка пригостили” (с. 26). А в іншому місці цілком прозоро каже про вправи лицарів з луком:

“У змаганнях час минав лицарського люду.
Не достойних їх розваг лицарі цурались,
А своєму повсякчас ремеслу навчались.
Як з прудкого румака на ходу стріляти,
Як у герці бусурман шаблею рубати.
Як супроти кінних лав пішими ставати
Та нападника здаля списом уражати.
У навчаннях нелегких бойовому ділу
На Вкраїні піднялось лицарство уміле.”

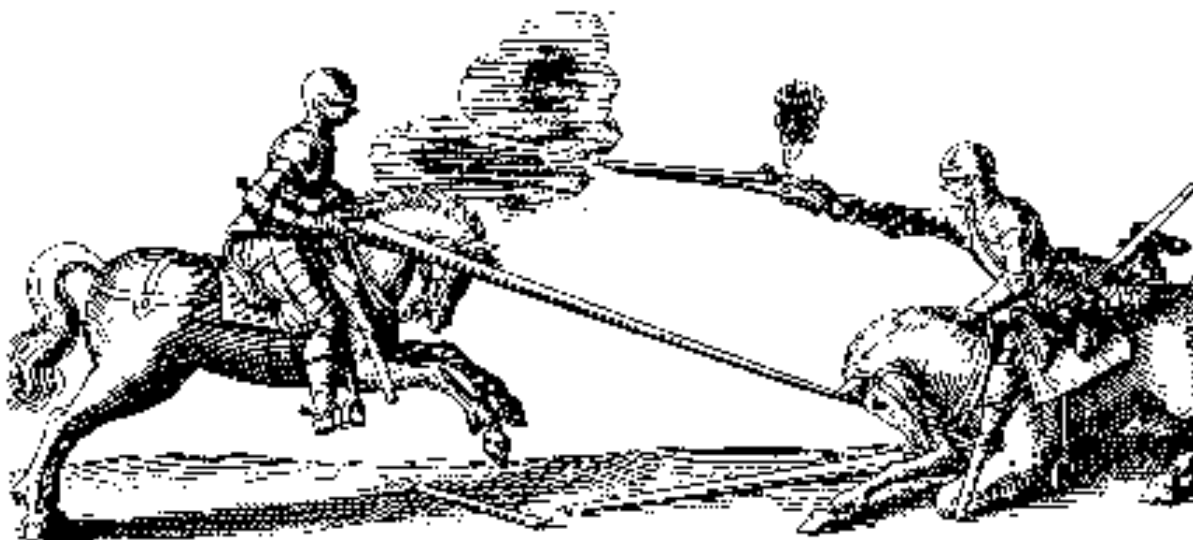
(с. 25)

Як бачимо, рушниця тут навіть не згадується! Отже, незважаючи на симпатії автора “Епіцедіону” до рушниці як відмінного символу козацького лицарства, лук мимохіть все ще відносився ним до лицарської зброї.

Водночас не лише, так би мовити, регіональна специфіка була причиною цієї тенденції. Як говорилося вище, османи також знали і довго зберігали лицарську символічність лука. При цьому слід звернути особливу увагу на те, що символізація лука багато в чому суперечила ре-

аліям. Так, османи здобули вирішальні перемоги над персами у 1514 р. та єгипетськими мамлюками у 1516 р. завдяки масованому застосуванню вогнепальної зброї. Але це були перемоги над країнами, як ми бачили, класичного східного лицарства, перемога над яким високо ставилася османами, які ще вважалися новачками в лицарських справах. Що османи завоювали Балкани і побили європейських лицарів, так це блякло в очах їхніх суперників зі Сходу на тлі поразок від монголів і Тимура. Тож перемоги над визнаними авторитетами в лицарському світі Сходу тішили амбітних османів.⁴⁸ Тому в XVI ст., саме коли лицарські портрети з’являються і в Україні, в османській мініатюрі настає епоха нестримного пошанування саме лука. Тут можна побачити численні мініатюри, на яких зображено все військо султана, з гарматами й озброєними рушницями яничарами, але султан завжди перебуває в оточенні кількох джур, котрі несуть луки (мал. 16). Султана можна побачити й зображеним спеціально за лицарською вправою стрільби з лука та в супроводі джур (мал. 17).

В жодній іншій сусідній країні українці не могли знайти щось подібне в той час. До того ж, здається, вони таки ще довго копіювали свої лицарські образи з османів, адже козаки, хоч і славилися влучною стрільбою з лука, але як військо зажили собі слави насамперед у піхоті, що діяла переважно вогнепальною зброєю. При детальнішому порівнянні козаки справді виглядають аналогом османських яничарів. Не тільки вогнепальна зброя, а й та сама тактика, що принесла османам перемогу над Іраном та Єгиптом, а саме — гарматний та рушничний вогонь з-за возів — використовувалися козаками. Назва ж рушниці — яничарка — взагалі знімає питання якщо не про походження в козаків вогнепальної зброї, то принаймні про те, хто служив їм за взірць. Не викликають підозри і можливі канали запозичень — сам Байда у 1553 р. пропонував свої послуги османському трону.⁴⁹ Нібито і його попередник Ланцкоронський також воював на Сході.⁵⁰ Як відомо, козаки мали чимало нагод помірятися силами з яничарами і не раз здобували перемоги. Бойові якості козацької піхоти визнавали й кримські татари, які не мали на озброєнні вогнепальної зброї і через це під час виступів проти османів на початку XVII ст. (після Хотинської війни) були змушені шукати собі союзника, який міг би нейтралізувати головну для татар османську грозу — яничарів та артилерію. І, незважаючи на це, лук продовжував зберігати значення символу козацької доблесті та лицарства — як це спостерігалось і в османів. Отже, джерелом запозичення цього символу в час станов-

Мал. 18. Двобій лицарів, дереворит, 1616 р.

лення лицарської козацької ідеології була скоріш за все Османська імперія.

Висновки. Лук не міг потрапити до кола основних лицарських символів козацтва з Західної Європи, де лицарство зневажливо ставилось до лука, як до нечесної, підлої зброї. Лук у символічній якості почесної зброї став прямим запозиченням з Османської імперії. Щоправда, цьому сприяла давня традиційність лука як поширеного, мало не основного виду зброї, що існувала у Північному Причорномор'ї, зокрема в Криму, тим більше, що ця традиція охопила часово також період української колонізації, повстання козацтва та час розвитку його лицарських ідеалів. Проте, ця традиція не могла стати основним джерелом символізації лука в козаків, тому що своїм практичним значенням лук став поступатися для козаків вогнепальній зброї. Це протиріччя між практичним та символічним значенням лука, що було характерним і для османів, зайвий раз підтверджує припущення, що саме Османська імперія стала безпосереднім взірцем лицарських образів та символіки лука для українського козацтва.

Рушниця — зброя не лева, а лисиці.

Повстання козацтва припало на час так званої воєнної революції, що охопила насамперед Європу у 1500—1800 рр., і була пов'язана з масованим поширенням та застосуванням вогнепальної зброї.⁵¹ Як колонізаційний рух, що виходив з європейського ареалу, козацтво дістало шанс з розвитком вогнепальної зброї успішно конкурувати з вихованим на тисячолітніх традиціях степовим воїнством. Тим більше, що степовики не мали вогнепальної зброї, і османські султани, прагнучи забезпечити собі контроль

над Кримом, не допускали створення та утримання кримськими ханами власних сил, озброєних вогнепальною зброєю. Степ був великий і недоступний для недосвідчених у степовому побуті військ, щоб османи могли відчувати загрозу своїм володінням з півночі. Тому османські яничари при кримському ханові були заведені не для оборони північних кордонів імперії від зовнішніх ворогів. З одного боку, вони охороняли кожного хана від місцевих несподіваних претендентів на ханство, а з іншого — тримали його самого під жорстким наглядом. Кінець епохи воєнної революції позначився швидким занепадом воєнної машини османів. У Північному Причорномор'ї, втраченому Османською імперією у XVIII ст., перемога вогнепальної зброї постає особливо контрастною.

Але змагання з Європою принесло нову епоху і на Близький Схід. Воєнна революція на Заході збіглася з епохою порохових імперій на Сході.⁵² Причому саме на XVI — початок XVII ст. припадає пік їхньої потужності, внаслідок чого саме Європа займала оборону. Для України взагалі саме на другу половину XVII ст. припадає епоха найбільших турецьких завоювань, що була позначена захопленням Кам'янця у 1672 р. та Чигирин у 1678 р.

Тобто період формування козацького ідеалу припадав на час, коли перевага Європи не видавалась беззаперечною. Отже, поява рушниці в символічному значенні могла бути викликана різними ідейними впливами, які тут розглядаються.

Західноєвропейська воєнна революція дійсно поклала кінець лицарству як воєнній силі. Тож, звичайно, вогнепальна зброя не мала жодних шансів здобути собі досить пристойне положення в очах лицарства. Клеймо підлості й не-

чесності у порівнянні з холодною зброєю залишилося за нею навіть незважаючи на практичне засвоєння лицарством навичок володіння вогнепальною зброєю. На мал. 18 з 1616 р. бачимо зображення двобою лицарів. Переможений “чесним” списом і вибитий з сідла лицар вдається до “підлого” пістолета, щоби здобути собі перемогу. За невміння добре володіти списом тут відверто пропонувалося взяти реванш спритністю в стрільбі.

Цей малюнок добре уособлює процес соціальних та етичних зрушень у європейському військовому класі, що був викликаний військовою революцією. Європейське лицарство з його соціальними претензіями залишилося існувати як суспільний стан. Воно тільки мусило пристосувати свій світогляд до нових воєнних реалій. Це було непростою справою, тому що з одного боку, війна була, за лицарським та й суспільним ідеалом, славетнішим родом діяльності, за рахунок якого лицарство існувало, а з іншого, — в силу поширення вогнепальної зброї, війна ставала на практиці дедалі менш славною. Врешті-решт європейське лицарство сформулювало свій вибір: війна стала не привілеєм, наданим від народження, як це було в часи класичного лицарства, а професією. Одним з перших гранично ясно цю думку висловив у 1630 р. Ніколя Фаре в надзвичайно популярній книжці “Джентльмен, або мистецтво подобатися при дворі”: “Оскільки кожна людина мусить обрати собі професію, мені здається, що немає нічого почеснішого чи найважливішого для джентльмена за професію військового... Благородство здобувається зброєю, й тільки зброєю його належить утримувати”.⁵³ Це

була ідеологія нового суспільного стану — служивої аристократії, дворянства. Але новий стан був народжений з родової аристократії, давнього лицарства. І хоч усталені симпатії до меча залишалися все ще надзвичайно сильними, так що воєнний клас залишався аристократією меча (*noblesse d'ée*), а образи королівських мушкетерів, змальовані у XIX ст. О. Дюма, не викликають жодних асоціацій з мушкетами, справжні ідеали дворянства пов'язувалися тепер з реаліями й практичними потребами ведення війни в нових умовах. За мечем зберігалось лише символічне значення. Його стали витіснити навіть з такої суто лицарської справи, як дуель. На початку XVII ст. стали набувати популярності поєдинки на пістолетах.⁵⁴

Ця переміна в практичному ставленні до вогнепальної зброї викликала зміни і в етичних принципах поведінки на війні. “Не соромся ховатися вночі. Це зовсім не ганебно, а почесно грати жарти з ворогом, що чекає на тебе, і що знаходить на світанку тільки твій табір. Набагато безчесніше та ганебніше бути розбитим під час відступу, коли ти такий цнотливий”⁵⁵ — так писав у своїх “Коментарях” французький маршал Монлюк (1502—1570), що прославився своїми перемогами та жорстокостями в гугенотських війнах. Перемога, а не честь стала винятковим стандартом в оцінці воєнних дій.

На цьому тлі козацьке вшанування рушниць іде в руслі європейської традиції. В козацькому епосі добре видно, якого значення надавали козаки рушниці як символічній зброї. Всіляко підноситься вправне володіння нею, любовно описуються багаті прикраси на пістолетах — навіть

Мал. 19. Яничари в поході, європейська гравюра XVI-XVII ст.

Мал. 20. Герб Війська Запорозького.

коли сам козак у пізніших переробках дум набуває жалюгідного вигляду. Богатирський характер вогнепальної зброї ми бачимо і в епітеті “семип’ядний” стосовно до пищалі. Між іншим, це був цілком реальний тип рушниць, відомий, щоправда, як на Заході, так і на Сході — на мал. 19 зображено яничарів з довгими рушницями. Більше того, в козацькому епосі часто-густо трапляються епізоди, де показано козаків, які “жартують” рушницями із своїми супротивниками. Ось один з варіантів такої “жартівливої” лицарської розправи козака з татариним, записаний у 1684 р.:

“До річки до Вітки примикав,
Навколішки припадав,
Семип’ядний пищаль з плечий здіймав,
Двома кульками набивав,
З татариним жартовав:
З обох коний позбивав”.⁵⁶

В той самий час, застосування рушниці в козацькій символіці було досить обмежене. Ми бачимо її переважно на військових емблемах, тоді як в особистих гербах панували східні тамгоподібні знаки та лук із стрілами. В принципі це нагадує в козаків таку саму відданість поняттю про чесну зброю, яку ми бачимо і в європейському дворянстві. Це зайвий раз свідчить про перебування козацтва в зоні європейських ідейних впливів. Лише на козацьку практичність та не занадто обтяжену старими ідеалами свідомість можна віднести те, що врешті-решт козаки пішли далі своїх західних колег і піднесли рушницю до значення свого лицарського символу.

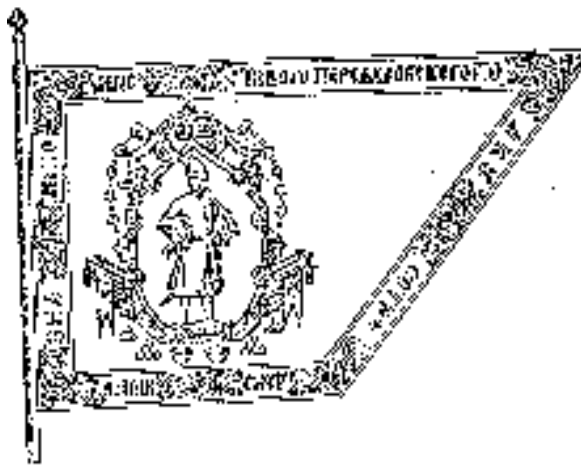
Проте насправді є чимало заперечень цьому.

Так, слід мати на увазі, що Річ Посполита, в кордонах якої повстало українське козацтво, випадала з загальноєвропейського процесу воєнної революції. Це була не єдина держава, в якій

існував сильний опір модернізації війська з боку старого військового класу. Але польська шляхта одержала в боротьбі з державою перемогу, утримавши суспільство в стандартах своїх установлених ідеалів. І на війні блискуча шляхетська кавалерія залишалася головною силою польського війська. Тільки не вона рятувала Річ Посполиту у війнах XVII ст. Перемоги польському війську здобували в першу чергу найманці, в тому числі й самі козаки, та іноземні субсидії. Навіть найславніша перемога Яна Собеського під Віднем у 1683 р. була досягнута чималою мірою завдяки імперським військам та найманцям, оплаченим австрійськими грошима.⁵⁷ Проте перемоги дозволяли зберігати ілюзію ефективності польського війська, а водночас консервували в кордонах Речі Посполитої симпатії до шляхетської старовини.

Отже, припускаючи можливість запозичення символічного ставлення до рушниці з Західної Європи, треба думати, що воно відбулося не через Польщу. Теоретично це могло мати місце через участь козаків у війнах в Європі,⁵⁸ та все ж малоімовірно, щоб це відбулося насправді.

З іншого боку, Схід у цей час породив таких порохових монстрів, як Османська імперія та Сефевідський Іран, з якими козаки так чи інакше мали справу. Османський приклад ставлення до вогнепальної зброї, яке простежується в першу чергу у зображенні батальних сцен, показує типологічну близькість до нього козацького підходу. Османам подобалося буквально захарачувати зображення батальних сцен яничарами, що крокують в атаку з мушкетами та гарматними батареями. Цим віддавалася справедлива шана зброї, що значною мірою організувала османську державу і зробила її на тривалий час непереможною. Разом з тим, схоже, що ця грізна зброя скоріше уособлювала потужність розлогої

Мал. 21. Прапор Домонтовської сотні Переяславського полку, сер. XVIII ст.

османської держави, і вже турецький смак зробив з неї об'єкт естетичного замилювання.

Та при ближчому вивченні ставлення до рушниць, ми бачимо різючу подібність європейських та азіатських стереотипів щодо неї. Османи виявляли на її адресу не менше зневаги, ніж європейці. У турецькій народній пісні про бравого юнака Османа оспівуються його подвиги біля стін Багдаду під хмарами іранських куль, обмазаних свинячим салом.⁵⁹ Звичайно, тут не йдеться про якесь технічне нововведення персів. Свинина в ісламі виступала символом зневаги та бруду,⁶⁰ незалежно від напрямку ісламу. А. Кримський згадує численні свідчення джерел про те, як іранський шах Ісмаїл, аби дошкулити османському султанові Бієзиду, тримав на своєму подвір'ї свиню на ім'я Баєзід.⁶¹ Так що сало на кулях, випущених з ворожих мушкетів, символізувало для турків неперевершену підступність і підлість. Тому-то самі османські сіпаги не поспішали озброюватися пістолетами й рушницями, а османські султани зображувалися в оточенні джур з луками й стрілами.

Та й у військовій символіці османи залишалися консервативними, як і їхні європейські суперники. Старі геральдичні фігури та знаки продовжували побутувати на військових прапорах та емблемах. Ті ж такі яничари не мали рушницю за символ свого війська: на прапорі яничарського корпусу залишався красуватися традиційний символ ісламського воїнства — дволезий меч Зу-л-Фікар. Лише на прапорах корпусів гармашів та бомбардирів (заведених з допомогою європейців!) були зображені відповідно гармата й мортира.⁶²

Так що козацтво, з усього видно, пішло далі за військовий клас своїх сусідів.

Втім, вплив Сходу залишається все ж таки відчутнішим, коли йдеться про зображення рушниць. Як уже згадувалося, козаки часто називали рушницю “яничарками”. Північні сусіди у Московщині, між іншим, також довго користувалися для рушниць терміном *тюфяк*, що походить від персидського слова *тюфенк*, *тюфек*. Та й розвиток ідей, що супроводжував воєнну ре-

волюцію, мабуть, не обходився без запозичень зі Сходу. Чи не перша відома тактика масованого застосування вогнепальної зброї у Західній Європі не просто різюче нагадує скіфську тактику ведення бою, а й своєю назвою прямо вказує на джерело її виникнення. В гугенотських війнах другої половини XVI ст. був відомий прийом, коли кіннота, озброєна рушницями, обстрілювала супротивника і швидко відступала. Цей прийом мав турецьку назву “каракол”,⁶³ що тоді в турецькій мові означало патруль. Не варто забувати і про те, що і яничари були першим в історії постійним військом, озброєним вогнепальною зброєю. Воно було чи не найкращим у цілій Європі й напевно служило взірцем для європейських держав, причому ще на самому початку воєнної революції. Отже, в козаків був в особі яничарів цілком достойний взірець війська, на яке варто було рівнятися.

Таким чином, запрошуються декілька висновків. Піднесення воєнного значення вогнепальної зброї у військовій справі козацтва було логічним проявом загального процесу розвитку технології війни, що охопив як Схід, так і Захід. Але мало ймовірно, щоби цей елемент козацької символіки походив із Заходу, оскільки консервативність польської шляхти, яка служила козакам за взірець суспільного стану і була джерелом козацької лицарської ідеології, заважала допущенню вогнепальної зброї до кола лицарських символів. А от успіх, з яким українські козаки скопіювали яничарську піхоту як воєнну силу, що була грізною саме рушницями, а згодом і кинули їй виклик, дало вагомий підстави піднести саме рушницю до символу свого ідеалу — війська і воєнного стану, якого вони прагнули досягти. В цьому проявилася і творчість, і практичність козацтва, здатність засвоювати навіть у символіці віяння як із Заходу, так і зі Сходу. В той же час, на прикладі лука та рушниць видно, що воєнні запозичення зі Сходу, інспіровані престижем Османської імперії та воєнним досвідом у стосунках з нею, були незрівнянно потужнішими та логічнішими для козацтва, ніж запозичення з Європи.

Примітки

¹ Cardini F. Le guerrier et le chevalier // L'Homme médiéval (sous la direction de J. Le Goff). Paris, ed. du Seuil, 1989, pp.127—128.

² Див. докладніше: Duby G. La société chevaleresque. Paris (Flammarion), 1979, pp. 194—207.

³ Inalcik H. The servile labour in the Ottoman empire // The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern (ed. A. Ascher, T. Halasi-Kun, B. Kiraly), NY, Columbia University Press, 1979, p. 38—40.

⁴ Pritsak O. Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past, and Future // The Diariusz Podrozny of Pylyp Orlyk [Harvard Library of Early Ukrainian Literature, Texts, Vol. VI], Cambridge, Mass., 1988, p. XXV.

⁵ Тамга — спочатку тавро на худобі як знак власності у кочовиків; пізніше стали гербовими знаками знаті, кровно спорідненої з родами кочовиків.

⁶ Dziaduliewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. Warszawa, 1929.

⁷ Толочко О. П. Русь: держава і образ держави.— Київ, 1994 [Історичні зошити, Інститут історії України НАНУ]. С. 6—7.

⁸ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 1. Київ, 1990, С. 208.

⁹ Чепурунство козаків також докладно описав Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 1. Київ, 1990, с. 204—208. Тільки тема популярності червоного кольору виходить за рамки проблеми ритуалу в запорозькому одязі, тому що червоному кольору відводилася помітна роль у поховальному обряді козаків, що мав явне лицарське забарвлення: у червону китайку козака загортають (а не в білий саван), на могилі насипають горбок з ґрунту і встромляють червоний же прапорець (а не хрест). На те, що цей культ червоного кольору як лицарського має східне походження, вказують паралелі в описах поховань першого османського султана Османа (пом. 1326 р.), де згадується червоний прапорець, молодих юнаків на Алтаї вже в кінці минулого століття.

¹⁰ Див., наприклад, портрет І. Самойловича в альбомі “З української старовини”, Київ, Мистецтво, 1991, с. 206.

¹¹ Bumke J. Courtly Culture. Literature and Society in the High Middle Ages/transl. from German by Th. Dunlap, University of California Press, 1991, p. 136—155.

¹² Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх/ вид. Мичик Ю., Кравченко В. Київ: Наукова думка, 1992. С. 210.

¹³ Цим спостереженням я зобов'язаний професору Мішелью Пастуру з Паризької школи вищих суспільствознавчих студій (EHESS), чій лекції з європейської середньовічної теорії кольорів мені пощастило слухати в 1996 та 1997 рр.

¹⁴ Їх докладно розглядає Яворницький: Вказ. праця, с. 217—218

¹⁵ Див.: Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малоросійський гербовник. СПб, 1914.

¹⁶ “*Gemeine Figur der Heraldik*” — Див.: Oswald G. Lexikon der Heraldik/ Leipzig, 1984, p. 74.

¹⁷ Чимало прикладів можна знайти у 2-му томі збірки “Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія” (Київ.— Основи, 1995).

¹⁸ У пізніших версіях значення шат сфальшоване — замість пишних шат як ознаки доблесті, всіляко пропагується бідність козака, що відповідає розбійницькому ідеалу.

¹⁹ Холодна зброя часто взагалі не згадується. Козак частенько розправлявся із своїм супротивником саме пищалю.

²⁰ Див.: Фразеологічний словник української мови, у 2-х книгах, 1993. Лише раз куля виступає в якості нейтрально-позитивного порівняння — у випадку, коли говориться про моторну “як куля” людину.

²¹ Inalcik H. Power relationship between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as reflected in Titulature //H. Inalcik. The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society/ Bloomington, 1993, p. 381.

²² Цит. за: Ertaylan I. H. Gazi Gerai Han: Hayati ve Eserleri. Istanbul: Ahmed Said Basimevi, 1958. S. 37. Переклад:

“Палкую пристрасть до стріл і лука ні за що не витіснять із серця
Стрели бистрих очей чепуриливої красуні та її лукуваті брови” —

з газелі кримського хана Газі Герая Бори “Вихора” (правив у 1588—1608 рр. з перервою у 1596 р.). Цит. за: Акчокрак-ли О. Невеличка антологія з кримськотатарських поетів // Студії з Криму. Київ, 1930.— С. 192.

²³ Останнім часом тема співвідношення понять України і Сходу привертає все більшу увагу істориків та філософів. Їй була присвячена на Перших сходознавчих читаннях А. Кримського (Звенигородка, травень 1997) доповідь В. Остапчука “Українське сходознавство в контексті проблеми орієнталізму”, моя доповідь “Східний цикл в історії

України”. На семінарі про семантику образу в середньовічній культурі прозвучала доповідь М. В. Поповича “Євразійська гіпотеза в світлі культурної історії середньовіччя”, в якій висувається теза про “слов'янський Схід”, що типологічно належить до європейського цивілізаційного кола.

²⁴ Antony D.W., Brown D.R. The Origins of Horseback Riding // Antiquity, 65 (1995), p. 22—38.

²⁵ Barfield Th. The Perilous frontier. Nomadic empires and China, 221 BC to AD 1757. Cambridge, Mass., Oxford (Blackwell), 1992, p. 28—29; McNeill W.. The Rise of the West. Chicago, University of Chicago Press, 1991 (reprint of 1963), p. 104—109.

²⁶ Про воєнні революції та роль кочових скотарів у світовій історії див.: McNeill W. Op. cit., pp. 104—109, 234—239; Bentley J. Cross-cultural Interaction and Periodization in World History // American Historical Review, June, 1996, pp. 756—757.

²⁷ Grousset R. The Empire of the Steppes; A History of Central Asia (transl. from French by N. Walford. New Brunswick (Rutgers University Press), 1991, p. 20.

²⁸ Müller H Kölling. Europäische Hieb- und Stiechwaffen. Berlin (Militarverlag der DDR), s. 31.

²⁹ Ibid. s. 57.

³⁰ Геродот. Історія, у 9-ти книгах. Київ (Наукова думка), 1993. Книга IV. 120, 128.

³¹ Адамова А., Грек Т. Миниатюри кашмирських рукописей. Ленинград (Искусство), 1976, с. 229; Веймарн Б. В. Искусство арабских стран и Ирана VII—XVII веков. Москва.— Искусство, 1974, репродукция 82.

³² Lewis B. (ed.). The World of Islam. Faith, People, Culture. London, New York, Thames & Hudson, 1992, p. 213.

³³ Цей малюнок, що передає зображення з мініатюри з Кенігсбергського літопису, репродукується з “Історії українського війська” (вид. І. Тиктора). Львів, 1936, с. 151

³⁴ Boudot-Lamotte A. Op. cit., p. 834. Кабак — в українській мові це слово, запозичене з тюркських мов.

³⁵ Ibid., p. 210.

³⁶ Мебде-и канун-и йенічери оджагы тарихи (Історія походження законів яничарського корпусу)/Изд. и перевод И. Е. Петросян. Москва (Наука), 1987, с. 191 (лист рукописи 142a).

³⁷ Там само.

³⁸ Цит. за: Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії кятіба Челебі “Дар великих мужів у воюванні морів”/ Marra mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. С. 396.

³⁹ Подібними окликами взагалі рясніють не тільки османські політичні трактати, а й офіційні державні документи вже з середини XVI ст.

⁴⁰ Чи не найславніший мамлюцький султан Бейбарс (правив у 1260—1277), герой цілого циклу народних повістей, рятівник Єгипту від монголів і переможець хрестоносців, також походив з цих місць, в пам'ять про що він збудував у Солхаті (нині м. Старий Крим) мечеть, від якої досі збереглися руїни.

⁴¹ Див.: Юнусов А. С. Военная литература средневекового Ближнего и Среднего Востока // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Вып. 1. Москва, Наука, 1989, сс. 187—189; Ayalon D. Furusiyya (sous les Mamluks)//Encyclopedie de l'Islam2, Vol. III, p. 976—977; Boudot-Lamotte A. Kaws//ibidem, Vol. IV, p. 829.

⁴² Див. збірки польської лицарської поезії XVI—XVII ст. Радишевський II Конгрес українців.

⁴³ Це слово вперше зустрічається у формі *кауш* в написах Тіглатпаласара III, за якого асирійці запровадили в себе кавалерію на зразок скіфської(!), Асаргаддона та Ашшурбаніпала.

⁴⁴ Коли татари несподівано сполошили княже військо, воно не губиться і шикується для відсічі ворогові: “Та осідлані стоять коні під рукою, Лави кинулись умить шикувати до бою”.— Див.: *Epicedion* // Українські гуманісти епохи Відродження, Частина 2, с. 26; “В грізні лави бойові лицарів шикує”.— с. 28.

⁴⁵ Для підкреслення рухливості татар автором часто, але, очевидно, мимохіть вживається слово *лава*, трапляються характеристики *рйй*, *танок*.

⁴⁶ *Epicedion*, с. 26.

⁴⁷ Видавці *Епіцедіону* відзначали, що словом *танок* описувалася тактика атак татарської кінноти хвилями з швидкими відступами.

⁴⁸ Щось подібне помічається і в наші дні на прикладі явного захоплення, а підчас і ідеалізації німецької зброї з боку переможців німецько-фашистських військ.

⁴⁹ Lemercier-Quellejaich. Un Condottiere Lithuanien du XVIe siecle le prince Dimiutri Visneveckij et l'origine de la Sec Zaporogue d'apres les archives Ottomanes // Cahiers du monde russe et sovietique. V. X, 2e Cahier, p. 265—266.

⁵⁰ *Яворницький*, Цит. праця, Т. 2, с. 9.

⁵¹ Докладніше про воєнну революцію в Європі та її політичні наслідки див.: *Parker J.* The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500—1800. Cambridge: Cambridge University Press, 1988; *Downing B.* The Military Revolution and the Political Change. Origins of Democracy and Aristocracy in Early Modern Europe /

Princeton: Princeton University Press, 1993; вплив воєнної революції на світогляд європейської аристократії добре показано в роботі Дж. Девальда: *Aristocratic Experience and the Origins of Modern Culture.* France, 1570—1715. Berkeley: University of California Press, 1993.

⁵² Класичною узагальнюючою працею, присвяченою “пороховим” імперіям, залишається останній том тритомної праці М. Годжсона: *Hodgson V. G. S.* The Venture of Islam / Chicago: University of Chicago Press, 1974.

⁵³ *Nicolas Faret.* L'honnête homme, ou l'art de plaire a la cour / ed. M. Magendie. Geneva, 1970, p. 12.— Цит. за: *Dewald J.* Op. cit., p. 45.

⁵⁴ *Lugs Ja.* Strelci a carostrelci. Praha: Nase vojsko, 1973. S.117.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 64.

⁵⁶ Цит. за: *Колесса Ф.* Українська усна словесність. Едмонтон, 1993, с. 315.

⁵⁷ Детальний аналіз військового положення Польщі у військовій революції див.: *Downing B.* Op. cit., p. 140—56.

⁵⁸ Див., наприклад, працю О. Барана та Ю. Гацького про участь козаків у Тридцятилітній війні.

⁵⁹ Песни крымских турок: Текст, перевод и музыка / подг. А. Олесницький.— Москва, 1922 (22-й выпуск “Трудов Лазаревского Института Восточных Языков”).— с. 48.

⁶⁰ *Chabel M.* Dictionnaire des symbols musulmans. Rites, mystiques et civilization. Paris: Albin Michel, 1995, p. 346—347.

⁶¹ *Кримський А.* Історія Туреччини. Київ, 1996, с. 126.

⁶² Див.: *Kurtoglu F.* Turk bayragı ve ay yıldız. Ankara, TTK Vazımevi, 1992.

⁶³ *Lugs Ja.* Op. cit. S. 117